

Colecția *Viața în Hristos*
Pagini de Filocalie

15

Cuviosul Acachie Savaitul

Comentariu la Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul

Traducere din limba greacă veche
de MONAHUL PAVEL STEINGASSER

Studiu introductiv de dr. IONUȚ BILIUȚĂ

Ediție îngrijită de Pr. DRAGOȘ BAHRIM

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Cuprins

Lista de abrevieri	7
O teologie vie a pocăinței: Canonul cel Mare al Sfântului Andrei, Arhiepiscopul Cretei († 740), Comentariul la Canonul cel Mare al lui Acachie Savaitul și locul acestora în cadrul spiritualității ortodoxe contemporane	9
Canonul cel Mare în comentariul lui Acachie Savaitul	51
Părți alese din comentariul lui Acachie Savaitul	113
Bibliografie	267
Indice de referințe scripturistice	287

**O teologie vie a pocăinței: Canonul cel Mare
al Sfântului Andrei, Arhiepiscopul Cretei († 740),
Comentariul la Canonul cel Mare
al lui Acachie Savaitul și locul acestora
în cadrul spiritualității ortodoxe contemporane**

*Ἐγγύς Κύριος πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτόν,
πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτόν ἐν ἀληθείᾳ.*

(Ps. 144, 18)

Principala modalitate de comunicare a Adevărului de credință în Ortodoxie este frumusețea. Fie că este reflectată în universul iconografic, în cel acustic, olfactiv, performativ sau innografic, frumusețea este cea care hrănește spiritualitatea liturgică ortodoxă, și prin această podoabă a casei Domnului, Mântuitorul Se comunică discipolilor Săi, indiferent de veac sau spațiu geografic. Și dacă frumusețea este cea care animează Ortodoxia la nivel liturgic, nu cumva poezia este opțiunea validă, singura punte de legătură în cult și rugăciune pentru a-i uni pe credincioși cu Domnul Slavei? Întreaga innografie a Bisericii Ortodoxe nu este altceva decât teologie poetică, reflexie în trop metric a marilor adevăruri dogmatice ale Ortodoxiei, a marilor confruntări doctrinare ce au contorsionat lumea bizantină și postbizantină, a hagiografiei și mariologiei Bisericii Răsăritene, dar și a modului în care omul se desăvârșește pe sine, îndumnezeindu-se¹.

Una dintre componentele fundamentale ale innografiei bizantine este cea mistică, reflectarea în text liturgic a principalelor trepte de ascensiune ascetică spre Hristos. Înainte de

¹ John Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, Fordham University Press, New York, 1983, p. 123.

timpurile de afirmare și de glorie ale isihasmului în veacul al XIV-lea, pocăința ca recunoaștere a propriei păcătoșenii, aspirația după unirea cu Cel Înviat, dorirea Duhului Sfânt, pildele marilor drepti și păcătoși ale Vechiului și Noului Testament au constituit principalele surse de inspirație ale cultului emergent al Bisericii primare².

Imnografia a încorporat aceste teme, le-a rafinat prin filtru poetic și le-a transmis mai departe generațiilor următoare spre aprofundare, experiență și dezvoltare. Una dintre mostrele geniului imnografic al Bisericii Ortodoxe este Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul, care reprezintă una dintre principalele piese liturgice ale primei și ale celei de-a cincea săptămâni din Sfântul și Marele Post³.

Alături de binecunoscuta Rugăciune a Sfântului Efrem Sirul († 373), cele 256 de tropare grupate în 9 ode scrise de Andrei, Arhiepiscopul Cretei, ne introduc în drama existenței umane posterioară căderii în păcat și a metamorfozelor păcatului atât în Legea cea Veche, cât și în cea Nouă⁴. O adevărată incursiune biblică în drama căderii neamului omenesc în păcat, Canonul este una dintre principalele surse liturgice ale concepției ascetice reflectate la nivel liturgic a Bisericii Ortodoxe universale⁵. Deși a ocupat un loc central în articularea

² Pentru Vechiul Testament și importanța lui în teologhisirea Părinților, a se vedea Christopher A. Hall, *Reading the Scripture with the Church Fathers*, InterVarsity Press, Downers Grove, 1998, pp. 177-201; Eugen J. Pentiu, *The Old Testament in Eastern Orthodox Tradition*, Oxford University Press, Oxford, 2014, pp. 44-62.

³ Pentru Sfântul Andrei Criteanul și importanța lui imnografică, mai ales la nivelul compunerii de canoane, a se vedea Giuseppe Schirò, „Caratteristiche dei canoni di Andrea Cretese. Studio su alcune composizioni inedite del melode”, în *Κρητικά Χρονικά*, 1961/62, Τόμος ΙΕ'-ΙΣΤ', Τεύχος ΙΙ, pp. 113-139.

⁴ Alexander Schmemmann, *Great Lent*, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1969, p. 64.

⁵ Ieromonah Macarie Simonopetrul, „La mystagogie du Triode. Expérience personnelle du mystère du salut pendant le Carême orthodoxe”, în *Mystagogie: Pensée liturgique d'aujourd'hui et liturgie ancienne. Conférence Saint Serge, Paris 1992*, Edizioni Liturgiche, Roma, 1993, p. 39.

spiritualității liturgice a Ortodoxiei ecumenice, Canonul cel Mare reprezintă un punct de plecare pentru noi abordări ale studiilor liturgice, dar și ale celor bizantine, din punct de vedere antropologic, privind concordanța dintre simțuri și ritual în cadrul Bisericii Ortodoxe⁶.

Prezentul studiu introductiv își propune să marcheze câteva dintre jaloanele conceptuale și spirituale pe care Canonul cel Mare și Comentariul asupra lui l-au jucat în viața Bisericii. De asemenea, prin racordarea la referințele teologice contemporane, alături de componenta penitențială a Canonului, trebuie reliefată hermeneutica biblică bazată pe tipologiile vetero-testamentare care au constituit materia primă de care Andrei Criteanul s-a folosit în construirea profilelor marilor păcătoși și penitenți din interiorul Canonului, dar și cea mistică, duhovnicească, cu implicații mai ales pentru lumea actuală. Alt scop important al autorului l-a reprezentat educarea comunității creștine spre pocăință la începutul Marelui Post și însoțirea acesteia pe drumul anevoios al purtării Crucii personale, spre propria Înviere și Cincizecime continuă⁷. Nu în ultimul rând, studiul va trata pe scurt și consonanța dintre liturghie, imagine/icoană și simțuri, în încercarea de a antrena întreaga ființă umană în celebrarea dumnezeirii.

Structura studiului va reflecta aceste teme împărțindu-l în mai multe secțiuni. Într-o primă etapă, va fi discutată personalitatea lui Andrei Criteanul, respectiv a lui Acachie Savaitul, datarea aproximativă și identificarea surselor intelectuale din spatele Comentariului acachian, dar și răspândirea acestuia

⁶ A se vedea Susan Ashbrook Harvey, *Sensing Salvation. Ancient Christianity and Olfactory Imagination*, University of California Press, Berkeley, 2015; Susan Ashbrook Harvey, Margaret Mullet (editori), *Knowing Bodies, Passionate Souls. Sense Perceptions in Byzantium*, Harvard University Press, Cambridge, 2017; Brian Batcher FBA, *Liturgical Theology after Schmemmann. An Orthodox Reading of Paul Ricoeur*, Fordham University Press, New York, 2018, pp. 173-213.

⁷ Pentru această temă în spiritualitatea ortodoxă, a se vedea Paul Evdokimov, *Les Âges de la vie spirituelle. Des Pères du désert à nos jours*, a 3-a ediție, Desclée de Brouwer, Geneva, 1980, pp. 152-155.

la nivelul manuscriselor și modul în care acest text din secolul al XIII-lea a fost receptat în Tradiția Bisericii.

A doua secțiune va discuta patru teme principale, și anume preponderența motivelor biblice, în special a celor din Vechiul Testament, atât în Canonul cel Mare, cât și în Comentariul lui Acachie Savaitul. Ca o completare la Canon, Acachie precizează toate sensurile hermeneuticii biblice aplicate de către Andrei Criteanul (anagoric, alegoric, moral etc.), demonstrând că autorul cretan era un remarcabil următor al tradiției interpretative a Scripturii începute odată cu Origen din Alexandria și continuată cu Capadocienii și Sfântul Maxim Mărturisitorul († 662 d.Hr.)⁸. Pornind de la aspectul hermenetic al Scripturii folosit de ambii autori în discuție, se va reliefa și caracterul catehetic al Canonului cel Mare, situat pedagogic la începutul Postului Mare, menit să atragă credinșii din robia păcatului în cea a Vieții.

Prin intermediul reliefării caracterului de „străpungere” a inimii, prezent în Canonul cel Mare, dar și al poetizării liturgice a personajelor din Vechiul și Noul Testament și al interpretării acestora într-o cheie predominant tipologică, anagorică și morală, atât Canonul lui Andrei Criteanul, cât și Comentariul acachian, trebuie interpretate prin prisma paternității lor monastice. Departate de a avea doar o funcționalitate liturgică, cele două texte vorbesc despre incursiunea mistică a sufletului spre mântuire prin pocăință și despre răsturnarea mistico-liturgică la nivel personal a iconomiei mântuirii așa cum este ea reflectată în Cartea Facerii. Dacă Adam a căzut în păcat fiind îmbrăcat în „hainele de piele”, fiind izgonit

⁸ Pentru hermeneutica patristică, a se vedea John Breck, *Scripture in Tradition. The Bible and Its Interpretation in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, 2001, pp. 33-45; Charles Kannengiesser, „The Cappadocian Exegesis”, în Charles Kannengiesser (editor), *Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity*, Brill, Leiden, 2008, pp. 740-766; G.C. Berthold, „Maximus Confessor: Theologian of the Word”, în Charles Kannengiesser (editor), *Handbook of Patristic Exegesis*, pp. 942-971.

din rai și experiind drama părăsirii harului din cauza mândriei, atât Andrei Criteanul, cât și Acachie Savaitul oferă ascultătorului remediul, leacul ce îl ferește pe fiecare credincios din propria cădere și părăsire a harului dumnezeiesc: pocăința, rănirea inimii, plânsul duhovnicesc ce naște bucuria.

Ultima secțiune va discuta modul în care sinteza celor trei dimensiuni (scripturistică, catehetic-liturgică și mistic-ascetică) reflectate în cele două texte stau la baza simultaneității dintre liturghie, icoană și simțuri. Canonul cel Mare nu poate fi experiat plenar de către credincios în afara cadrului liturgic oferit de către Biserica Ortodoxă, el antrenând în contemplație, totalitatea ființei umane.

Literatura secundară despre această capodoperă liturgic-poetică a Bisericii de Răsărit a crescut exponențial în ultimii ani, mai ales prin eforturi ale istoricilor Imperiului Bizantin timpuriu, ale liturgiștilor, teologilor și filologilor din diferite tradiții istorice, spirituale și intelectuale⁹. Cu toată această bibliografie în continuă expansiune a studiilor și a surselor secundare despre istoria, relevanța, sensurile profunde și implicațiile teologice, sociale și spirituale ale acestui text liturgic, toate aceste texte constituie o anomalie, cel puțin pentru spiritul Tradiției (*παράδοσις*) ca predanie a Părinților, care prevedea ca toate sursele în exercițiul teologhisirii să fie în concordanță și inspirate din gândirea și experiența Părinților Bisericii.

În spațiul românesc, în ceea ce privește Canonul cel Mare, editarea în limba română a primului comentariu patristic al unora dintre cele 256 de tropare grupate în nouă ode cântate în Sfântul și Marele Post, și anume cel al lui Acachie Savaitul

⁹ Pentru literatura în limba română, a se vedea Simeon Koutsas, Mitropolit de Nea Smirna, *Plânsul adamit. Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, Doxologia, Iași, 2012; Alexandru Prelipcean, *Spiritualitatea și doctrina Canonului cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, Astra Museum, Sibiu, 2018. Pentru un excurs al bibliografiei analitice în limba română despre Canonul cel Mare, a se vedea Alexandru Prelipcean, „Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul – aspecte tehnice”, în *Ortodoxia*, serie nouă 1, 2 (2009), pp. 100-102.

(aproximativ secolul al XIII-lea), un călugăr palestinian din aceeași filiație spirituală ca Sfântul Andrei, vine să remedieze această deficiență și să ofere un text cu profunde valențe spirituale în reflecția Tradiției Bisericii. De asemenea, comentariul lui Acachie Savaitul trebuie privit și ca o asumare ulterioară a Canonului cel Mare ca un text deja intrat în canonul liturgic al Bisericii Ortodoxe prin intermediul sintezei studite.

Biografiile lui Andrei Criteanul și Acachie Savaitul. Contextul istoric și teologic al scrierii Canonului cel Mare și a Comentariului acachian

Potrivit vieții scrise de către un oarecare Nichita patriciul, în secolul al VIII-lea, Sfântul Andrei Criteanul a văzut lumina zilei în Damasc în 660 d.Hr., fiind fiul unei familii creștine din zona Siriei¹⁰. Comentariul lui Acachie Savaitul greșește afirmând că Andrei ar fi îndeplinit oficiul de arhivist al Bisericii celei Mari pe vremea împăratului Heraclie (610-641 d.Hr.) când acesta nu era nici măcar născut¹¹. Închinoviat la Ierusalim la Biserica Sfântului Mormânt la 15 ani, Andrei se va familiariza aici cu principalele tradiții ascetice și liturgice ale Bisericii din Ierusalim, dar și din Lavra Sfântului Sava, aflată în proximitatea orașului Patimilor și Învierii lui Hristos¹².

¹⁰ Pentru viața Sfântului Andrei al Cretei, principalele detalii sunt oferite de către Nichita, *Viața Sfântului Andrei al Cretei*, în Athanasios Papadopoulos-Kerameus (editor), *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, vol. 5, Kirschbaum, Sankt-Petersburg, 1898, pp. 169-179. Pentru cei care militază pentru secolul al XI-lea ca dată a vieții lui Andrei, a se vedea Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης [Viața celui dimpreună cu sfinții a Părintelui nostru Andrei Arhiepiscopul Cretei], în Panagiotes Skaltses (editor), *Ο Ἅγιος Ἀνδρέας Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης, Πολιούχος Ἐρεσού Λέσβου. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (1-4 Ἰουλίου 2003)*, Sfânta Mitropolie a Mitilinelor, Mitilene, 2005, pp. 367-394.

¹¹ Acachie Savaitul, *Irmosul cântării a 9-a, Troparul al 226-lea. Tâlcuire*, *infra*, pp. 235-236.

¹² Siméon Vaillhé, „Saint André de Crète”, în *Échos d'Orient*, 5 (1902), pp. 378-387; Jean-Marie Auzépy, „La carrière d'André de Crète”, în *Byzantinische*

Trimis prin 685 la Constantinopol într-o misiune diplomatică din partea Bisericii Ierusalimului către împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul (641-668 d.Hr.) pentru lămurirea problemei monotelite, acesta va petrece o perioadă îndelungată în capitala imperială, unde se va îngriji de un orfelinat, dar și de o obște monastică, dedicându-se ascezei și studiului¹³. În capitala imperială va lua contact cu bogata tradiție liturgică a condacelor Sfântului Roman Melodul († 565), cu eticheta elaborată a cultului Bisericii imperiale, dar și cu tradițiile spirituale ce animau marele oraș în acel moment¹⁴.

Contextul în care Andrei își desfășoară activitatea în capitala imperială nu este unul lipsit de semnificații. Este epoca marilor confruntări hristologice privind erezia monotelită care vor culmina în al VI-lea Sinod Ecumenic din 680-681 de la Constantinopol, dar și începutul crizei iconoclaste care se va ivi în secolul al VIII-lea, odată cu apogeului puterii imperiale și intruziunile acesteia în chestiunile doctrinare ale Bisericii¹⁵. Datorită prezenței sale îndelungate în Constantinopol și formației sale spirituale de la Ierusalim, contribuția iconografică a lui Andrei Criteanul trebuie receptată ca o primă sinteză sistematică și poetică a teologiei ascetice din Ierusalim și

Zeitschrift, 88 (1995), pp. 1-12; Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, National Hellenic Research Foundation, Atena, 1999, pp. 37-41; Theodoros Zissis, „Ἀνδρέα Κρήτης, Τεροσολυμίτης (660-740). Περί τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου του”, în *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Τμήμα Ποιμαντικῆς καί Κοινωνικῆς Θεολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 4 (1995), p. 7.

¹³ Nichita, *Viața Sfântului Andrei al Cretei*, p. 173; G. Bardy, „André de Crète”, în Marcel Viller S.J., F. Cavalerra, J. de Guibert S.J. (editori), *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique*, vol. 1, Gabriel Beauchesne, Paris, 1937, col. 554.

¹⁴ Pentru cititorul român, recomandăm cele două monografii apărute deja la editura Doxologia. Ioannis G. Kourembeles, *Viziunea teologică a Sfântului Roman Melodul*, traducere de Alexandru Prelipcean, Doxologia, Iași, 2013; Ioannis G. Kourembeles, *Hristologia Sfântului Roman Melodul și importanța ei soteriologică*, traducere de Alexandru Prelipcean, Doxologia, Iași, 2018.

Constantinopol, dar și ca un punct de cotitură în evoluția și dezvoltarea cultului Bisericii Ortodoxe¹⁶.

Deși mai mulți cercetători au crezut că el este cel care a popularizat canonul ca modalitate de transmitere a adevărilor de credință la nivelul cultului în capitala imperială în detrimentul condacului, această ipoteză nu se susține, ea fiind demontată de Alexander Lingas¹⁷. Acesta a argumentat că, dimpotrivă, canonul și condacul coexistau deja în liturghia oficială, reducerea utilizării condacului ca amploare în favoarea canonului întâmplându-se mult mai târziu, în cadrul sintezei studiate, care a culminat în sistematizarea cultului și, implicit, a principalelor surse innografice¹⁸. Apărut în mănăstirile

¹⁵ Gilbert Dagron, „Le christianisme byzantin du VIIe au milieu du XIe siècle”, în Gilbert Dagron, Pierre Riche, André Vauchez (editori), *Histoire du christianisme. Tome 4. Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Desclée de Brouwer, Paris, 1993, pp. 7-371; John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, C.H. Beck, München, 2011, pp. 164-185; Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm*, Bristol Classical Press, Londra, 2012, pp. 109-113; M.T.G. Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era, c. 680-850*, Oxford University Press, Oxford, 2015, pp. 39-62.

¹⁶ Andrew Mellas, *Liturgy and Emotions in Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020, p. 124.

¹⁷ Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, second edition, Oxford University Press, Oxford, 1962, p. 204; Grosdidier de Matons, „Liturgie et hymnographie: Kontakion et canon”, în *Dumbarton Oaks Papers*, 34-35 (1980-1981), pp. 41-42; Alexander Lingas, „The Liturgical Place of the Kontakion in Constantinople”, în K.K. Aksentiev (editor), *Liturgy, Architecture, and Art in the Byzantine World. Papers of the XVIII International Byzantine Congress (Moscow, 8-15 august)*, Byzantinorossica 1, St. Petersburg, 1995, pp. 50-57 (consideră ca abia în secolul al IX-lea condacul începe să coexiste cu alte forme de innografie pierzând teren); Giuseppe Schirò, „Caratteristiche dei Canoni di Andrea Cretese. Studio su alcune composizioni inedite del melode”, p. 166, neagă și el faptul că Andrei ar fi impus în Constantinopol oficiul ierusalimitean/savait din punct de vedere liturgic pe raționamentul vârstei fragede și lipsei de prestigiu la acea dată a lui Andrei.

¹⁸ Alexander Lingas, „The Liturgical Place of the Kontakion in Constantinople”, p. 56. Pentru continuitatea innografică a lui Andrei Criteanul cu

din Palestina și Siria la finalul secolului al VII-lea ca parte integrantă a oficiului monastic al Utreniei, așa cum o arată Tropologhion-ul hagiopolit în variantă georgiană (*Iadgari*), se pare că era folosit în cadrul cultului cu mult înaintea epocii Sfântului Andrei Criteanul¹⁹.

Liturgiști ca Stefano Parenti, Gregor Maria Hanke OSB și, mai recent, Stig (Simeon) R. Frøyshov au subliniat că oficiul liturgic hagiopolit (ierusalimitean) începuse să fie popularizat în mediile ecleziastice constantinopolitane înainte de reforma studită și de sistematizarea liturgică ce a avut loc după a doua perioadă iconoclastă (secolul al IX-lea)²⁰. În special Stig (Simeon) R. Frøyshov a reliefat contribuția imnografică importantă a Sfântului Gherman al Constantinopolului și a Sfântului Andrei Criteanul la începutul veacului al VIII-lea pentru promovarea unor genuri imnografice (canoane, stihiri) specifice ritului monastic din Ierusalim în cadrul cultului constantinopolitan, dar doar la nivel privat, neoficial

comunitatea studită, a se vedea Kristoffel Demoen, „Monasticism and Iconolatry: Theodore Stoudites”, în Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby, Nikos Zagklas (editori), *A Companion to Byzantine Poetry*, Brill, Leiden, 2019, pp. 166-191. Pentru reforma studită, a se vedea Julien Leroy, *Études sur le monachisme byzantin*, Abbaye de Bellefontaine, Bégrolles en Mauges, 2007, pp. 155-192; Alice-Mary Talbot, *Varieties of Monastic Experience in Byzantium, 800-1453*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2019, pp. 18-25.

¹⁹ Dimitrios Skrekas, „Byzantine Song in the Early Centuries”, în Mark A. Lamport, Benjamin K. Forrest, Vernon M. Whaley (editori), *Hymns and Hymnody. Historical and Theological Introductions. Vol. 1. From Asia Minor to Western Europe*, Cascade Books, Eugene, 2019, p. 69; Stephen J. Shoemaker, *The First Christian Hymnal. The Songs of the Ancient Jerusalem Church*, University of Chicago Press, Chicago, 2018, p. 21; Svetlana Kujumdzieva, *The Hymnographic Book of Tropologion: Sources, Liturgy and Chant Repertory*, Routledge, Londra, 2018, p. 149; Stig Simeon R. Frøyshov, „The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem”, în *St. Vladimir's Theological Quarterly* 51, 2-3 (2007), p. 142; Stig Simeon R. Frøyshov, „The Georgian Witness to the Jerusalem Liturgy: New Sources and Studies”, în Bert Groen, Steven Hawkes-Teeples, Stefanos Alexopoulos (editori), *Inquiries into Eastern Christian Worship. Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy, Rome, 17-21 September 2008*, Peeters, Leuven, 2012, pp. 233-240.

până în secolul al IX-lea, când este adoptat oficial²¹. Abia în secolul al IX-lea, odată cu oficializarea ritului hagiopolit ca rit constantinopolitan, canonul ca gen imnografic compus pentru praznicele Triodului, Penticostarului și ale unor sfinți de către Andrei Criteanul sau Gherman al Constantinopolului va fi generalizat de Sfântul Iosif Imnograful (816-883 d.Hr.) la nivelul întregului calendar liturgic, acesta compunând peste 385 de canoane în cinstea sfinților și punând astfel bazele Mineielor²².

În anul 711-712 este ales și hirotonit Arhiepiscop al Cretei – de unde și titulatura obișnuită cu care poate fi găsit în cărțile de cult, deși în manuscrisele mai vechi apare cu titulatura de „Ierusalimiteanul” – și se instalează la Gortyna, unde va desfășura o amplă activitate culturală și misionară, mai ales în contextul nefast al raidurilor armate ale piraților arabi asupra insulei²³. Se pare că din această perioadă datează și o confesiune de credință față de Ortodoxia diotelită, el menționând acest fapt într-o epistolă în metru iambic adresată arhidiaconului Agaton, hartofilaxul Marii Biserici din Constantinopol²⁴.

²⁰ Stefano Parenti, „The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition”, în *Orientalia Christiana Periodica* 77 (2011), pp. 449-469; Gregor Maria Hanke OSB, *Vesper und Orthros des Kathedralsitus der Hagia Sophia zu Konstantinopel 2 Bände. Eine strukturanalytische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Psalmodie und der Formulare in den Euchologien*, Aschendorff Verlag, Münster, 2018; Stig Simeon R. Frøyshov, „The Early History of the Hagiopolitan Daily Office in Constantinople: New Perspectives on the Formative Years of the Byzantine Rite”, în *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2020), pp. 351-383.

²¹ Stig Simeon R. Frøyshov, „The Early History of the Hagiopolitan Daily Office in Constantinople”, pp. 358, 378.

²² Nancy Patterson Ševčenko, „Canon and calendar: the role of a ninth-century hymnographer in shaping the celebration of the saints”, în Leslie Brubaker (editor), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, Ashgate, Farnham, 1998, pp. 105-106; Svetlana Kujumdzieva, *The Hymnographic Book of Tropologion*, pp. 78, 147, consideră că începutul sistematizării imnografiei sfinților ce va constitui mai târziu Mineiele începe cu Sfântul Ioan Damaschin.

²³ Simeon Koutsas, Mitropolit de Nea Smirna, *Plânsul adamic*, p. 22.

²⁴ A. Heisenberg, „Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta”, în *Byzantinische Zeitschrift*, 10 (1901), pp. 508-512.

În etapa cretană, este posibil ca Sfântul Andrei să fi conceput și scris irmoasele canonului, mai ales datorită referințelor autobiografice din text care vorbesc despre autor ca fiind un om bătrân²⁵. Potrivit liturgistului rus Ivan Karabinov, Canonul cel Mare nu a fost scris pentru o zi liturgică anume, așa cum o spune sinaxarul compus în cinstea Sfântului Andrei Criteanul de către Nichifor Calist Xantopoulos (secolul al XIII-lea), ci ca o formă de „autobiografie a pocăinței” pentru participarea și semnarea decretelor sinodului monotelit din 712 din timpul împăratului bizantin Philippikos Bardanes (711-713), care a abolit hotărârile Sinodului al VI-lea Ecumenic (680-681 d.Hr.)²⁶.

În sprijinul acestei ipoteze pare să pledeze chiar contextul istoric și dogmatic al dezbaterilor hristologice de la sfârșitul veacului al VII-lea și începutul celui de-al VIII-lea. În 715, noul patriarh al Constantinopolului, Gherman (patriarh între 715-730), convoacă un sinod de episcopi care să recunoască mutarea lui din scaunul arhiepiscopal al Cyzicului în cel patriarhal al Constantinopolului. Cu această ocazie, Sfântul Gherman, alături de ceilalți participanți la sinod, îi anatemizează pe principalii susținători ai taberei monotelite (Patriarhii Serghie, Pyrrhus, Pavel ai Constantinopolului, Patriarhul Cyrus al Alexandriei etc.), acest moment constituind închiderea oficială și definitivă a dezbaterii monotelite legate de cele două firi ale lui Hristos²⁷.

²⁵ Acachie Savaitul, *Irmosul cântării a 9-a, Troparul al 226-lea. Tâlcuire*. A se vedea și Derek Krueger, *Liturgical Subjects*, p. 133.

²⁶ L. Petit, „André de Crète”, în Fernand Cabrol, Henri Leclercq (editori), *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et Liturgie*, vol. 1, partea a II-a, Librairie Letouzay et Anné, Paris, 1924, col. 2035; Ivan Karabinov, *Postnaja Triodion*, Sankt-Petersburg, 1910, p. 100; Vladimir Iljine, „Le mystère de la pénitence et le Grande Carême de saint André de Crète”, în *Le Messager de l'Exarchat du Patriarche russe dans l'Europe occidentale*, 6 (1955), pp. 8-16; Job Getcha, *Le Typikon Décrypte. Manuel de liturgie byzantine*, Cerf, Paris, 2009, p. 196.

²⁷ J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Colectio*, vol. 12, col. 258. A se vedea Pr. Dragoș Bahrim, monah Filotheu Bălan, „Sfântul

Poate că acest moment istoric de biruință finală a Ortodoxiei hristologice l-a convins definitiv pe Sfântul Andrei Criteanul de adevărul poziției diotelite, acesta pocăindu-se pentru căderea sa monotelită din timpul împăratului Philippikos Bardanes. Triumful hristologiei ortodoxe, dar și faptul că Andrei compune două canoane în cinstea Sfântului Maxim Mărturisitorul (pomenit la 13 august), campionul prin excelență al cauzei diotelite, pot plasa ipotetic scrierea Canonului cel Mare după anul 715 d.Hr.²⁸

O altă posibilitate neexplorată de exegeți poate fi și aceea că respectivul canon, deși început în timpul peregrinărilor constantinopolitane ale autorului, trebuie receptat de fapt ca un testament spiritual al unui monah în vârstă, aflat în pragul trecerii către întâlnirea cu Domnul, un examen duhovnicesc la nivel inmografic al unui suflet pe cale să se prezinte Stăpânului său. Până la găsirea unor dovezi clare în manuscrisele bizantine ale Canonului sau în alte surse exegetic-istorice, cum ar fi o ediție critică, datarea cu exactitate a acestui text în ansamblul operei Sfântului Andrei Criteanul rămâne sub semnul întrebării.

Opera lui Andrei este extrem de vastă și ar merita o ediție critică atât a corpusului său omiletic, cât și a contribuțiilor sale inmografice²⁹. La nivel omiletic, Andrei Criteanul a scris 21

Andrei Criteanul. Două canoane în cinstea Sfântului Maxim Mărturisitorul", în *Teologie și Viață*, 31 (2021), nr. 1-4, pp. 232-270 (Canoane traduse de monahia Parascheva Enache). Mulțumesc părintelui Dragoș Bahrim pentru generozitatea cu care mi-a pus la dispoziție în avans textul trimis spre publicare.

²⁸ Giuseppe Schirò, *Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae Inferioris*, vol. 12, *Canones Augusti* [de aici înainte AHG], Instituto di Studi Bizantini e Neoellenici, Università di Roma, Roma, 1978, pp. 142-150 (primul canon); pp. 151-162 (al doilea canon). Legătura dintre triumful cauzei diotelite și pomenirea liturgică/canonizarea Sfântului Maxim Mărturisitorul și traducerea românească a acestor canoane, a fost sesizată în premieră de Pr. Dragoș Bahrim și monah Filotheu Bălan, „Sfântul Andrei Criteanul. Două canoane în cinstea Sfântului Maxim Mărturisitorul”, în *Teologie și Viață*, 31 (2021), nr. 1-4, pp. 243-246.

²⁹ Pentru unele încercări de contextualizare și aprofundare a principalelor scrieri ale lui Andrei Criteanul, a se vedea Mary B. Cunningham,

de omilii păstrate în *Patrologia Graeca*³⁰. Se remarcă în special omiliile sale la Nașterea Maicii Domnului³¹, care se bucurau de o bună reputație și pe vremea lui Acachie Savaitul, în secolul al XIII-lea³². Nu sunt totuși singurele omilii pe care ierarhul cretan le-a scris de-a lungul vieții sale, titlurile altor 58 de cuvântări ale ierarhului cretan fiind conservate în alte surse³³. De asemenea, acesta a mai scris o scurtă scriere „Despre imagini/icoane” (PG 97, 1302-1303), diferite canoane și idiomele pentru diferiți sfinți și praznice împărătești (PG 97, 1366-1438) și o scrisoare în metru iambic arhidiaconului Agaton de la Constantinopol (PG 97, 1438-1469).

La nivel imnografic, se remarcă faptul că Andrei Criteanul a scris numeroase canoane în cinstea mai multor sfinți și a praznicelor mai importante ale Mântuitorului și ale Maicii Domnului, cele mai importante fiind cel la Nașterea Maicii Domnului (8 septembrie)³⁴, cele trei canoane la Sfinții Mucenici fără de Arginți (Ἄγιοι Ἀνάργυροι) Cosma și Damian (1 noiembrie)³⁵, la Sfântul Arhangel Mihail (8 Noiembrie)³⁶, la Sfântul Nicolae al Mirelor (6 decembrie)³⁷, la Sfinții Mucenici Mina,

„Andrew of Crete’s Homilies on Lazarus and Palm Sunday: The Preacher and His Audience”, în *Studia Patristica*, 31 (1997), pp. 22-41; Mary B. Cunningham, „Messages in Context: The Reading of Sermons in Byzantine Churches and Monasteries”, în Angeliki Limberopoulou (editor), *Images of the Byzantine World: Visions, Messages, and Meanings. Papers presented to Leslie Brubaker*, Routledge, Londra, 2016, pp. 86-78, 92; Mary B. Cunningham, *Wider than Heaven: Eighth-Century Homilies on the Mother of God*, St.Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, 2008, pp. 71-138. Pentru textul grecesc al acestor omilii, a se vedea PG 97, 805-1304. Pentru un inventar al tuturor scrierilor lui Andrei al Cretei, a se vedea Otto Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, vol. 5, Herder, Fribourg, 1932, pp. 152-157; Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature*, pp. 37-55.

³⁰ PG 97, 806-1302.

³¹ PG 97, 805-820.

³² Acachie Savaitul, *Irmusul cântării a 9-a, Troparul al 226-lea. Tâlcuire*, p. 236.

³³ Maurice Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, vol. 3, A Cyrrilo Alexandrino ad Johannem Damascenum, Brepols, Turnhout, 1979, pp. 542-553.

³⁴ AHG 1 (*Canones Septembris*), pp. 146-157.

³⁵ AHG 3 (*Canones Novembris*), 1972, pp. 1-22.

³⁶ *Ibidem*, pp. 220-241.

³⁷ AHG 4 (*Canones Decembris*), 1976, pp. 52-75.

Ermoghen și Eugraf (10 decembrie)³⁸, Sfânta Muceniță Suzana (15 decembrie)³⁹, două canoane la Sfântul Sfințit Mucenic Ignatie Teoforul al Antiohiei (20 decembrie)⁴⁰, la Nașterea Domnului (25 decembrie)⁴¹, cinci canoane la Nașterea și Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul (24 iunie, 29 august)⁴², un canon la Schimbarea la Față (6 august)⁴³.

De asemenea, Andrei a mai compus și o serie de canoane, până de curând inedite, pentru perioada Triodului, cum ar fi canonul în Săptămâna a IV-a a Triodului (a Lăsatului Sec de Brânză)⁴⁴, ziua a treia din Prima Săptămână din Post⁴⁵, cel pentru Sâmbăta Primei Săptămâni din Sfântul și Marele Post⁴⁶, la ziua a doua a celei de-a Doua Săptămâni⁴⁷, Duminica a Patra a Postului Mare⁴⁸, Vinerea Săptămânii a Cincea din Postul Mare⁴⁹, două canoane la Miercurea Săptămânii Stâlpărilor⁵⁰ sau trei canoane la Duminica Stâlpărilor⁵¹.

³⁸ *Ibidem*, pp. 218-229.

³⁹ *Ibidem*, pp. 310-318.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 484-503/512.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 631-652.

⁴² AHG 10, 1973, pp. 177-242 [traduse în limba română de monahia Parascheva Enache, în volumul: Sf. Ioan Mavropous, Mitropolitul Evhaitelor, Sf. Andrei Criteanul, *Canoane de rugăciune la Sfântul Ioan Botezătorul (Viața în Hristos. Immografie bizantină 7)*, ediție de pr. Dragoș Bahrim, Editura Doxologia, Iași, 2021].

⁴³ AHG 12, 1978, pp. 43-59. Pentru o parte din canoanele lui Andrei Criteanul dedicate Maicii Domnului pe toate glasurile și pentru toate zilele săptămânii, a se vedea Sfântul Nicodim Aghioritul, *Noul Theotokarion. Canoanele aghiorite ale Maicii Domnului*, traducere de Laura Enache, ediția a 2-a, Doxologia, Iași, 2019, pp. 27-33, 58-64, 88-94, 130-136, 231-237, 288-294, 330-336, 349-355, 386-391.

⁴⁴ Eutihios Tomadakis, *Άσματα Του Τριωδίου. Ερανισθέντα εκ κωδίκων της κάτω Ιταλίας*, vol. 1, Atena, 2000, pp. 5-9.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 26-30.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 65-70.

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 85-89.

⁴⁸ Eutihios Tomadakis, *Άσματα Του Τριωδίου. Ερανισθέντα εκ κωδίκων της κάτω Ιταλίας*, vol. 2, Atena, 2004, pp. 69-80.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 126-130.

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 167-174.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 205-251.

Potrivit lui Giuseppe Schirò, aceste canoane trebuie analizate prin prisma a patru caracteristici fundamentale:

a. prezentarea la începutul canonului a structurii acestuia (Andrei folosește canonul cu 5-12 tropare, spre deosebire de Canonul cel Mare, care are 19, iar ca o particularitate, introduce troparul treimic τριαδικόν înaintea celui dedicat Născătoarei de Dumnezeu - θεοτοκίον)⁵²;

b. utilizarea celei de-a doua ode/cântări în cadrul canoanelor (dedicată îngerilor din a doua ceată care au căzut, scoasă din alcătuirea canoanelor de alți autori, Andrei însă o menține)⁵³;

c. introducerea glasului al 3-lea și a plagalului (βαρός) în detrimentul glasului al 2-lea (în cazul lui Andrei, a se vedea canoanele la Sfântul Gheorghe, Sfântul Simeon și Ana Prorocița și la prima duminică după Nașterea Domnului)⁵⁴;

d. modul în care monodia bizantină influențează imnografia și viceversa (Andrei rămâne credincios celor patru glasuri bisericești principale, dar preferând să-și compună propriile imne, nerămânând tributar nici Constantinopolului și nici Mănăstirii Sfântul Sava, și să împrumute doar din tradiția imnografică deja consacrată)⁵⁵.

Ceea ce trebuie remarcat la o analiză atentă a canoanelor și omiliilor Sfântului Andrei Criteanul ține de intertextualitatea evidentă dintre cele două tipuri literare și complementaritatea Adevărului de credință expus. Dacă omiliile prezintă acest Adevăr la nivel retoric, prin intermediul mijloacelor clasice de câștigare a atenției auditoriului, canoanele nu sunt altceva decât o completare la nivel liturgic și poetic a ideilor expuse de autor. Cele două genuri literare și conținutul lor trebuie analizate ca părți componente ale aceleiași viziuni ascetice și dogmatice.

Despre Acachie Savaitul se cunosc prea puține detalii biografice. Așa cum arăta Marcel Richard, foarte probabil

⁵² Giuseppe Schirò, „Caratteristiche dei Canoni di Andrea Cretese. Studio su alcune composizioni inedite del melode”, p. 131.

⁵³ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 134.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 136.

acesta a trăit într-o perioadă în jurul anului 1204 și al celei de-a Patra Cruciade, datorită referințelor bibliografice folosite, dar și unor comentarii operate de diferiți copişti pe manuscrisele ce conțin în paginile lor textul comentariului la Canonul cel Mare⁵⁶. Cea mai probabilă dată a vieții lui Acachie pare a fi undeva în secolul al XIII-lea, datorită faptului că autorul menționează victoriile împăratului bizantin Vasile al II-lea „Bulgaroctonul” [ὁ Βουλγαροκτόνος – ucigătorul de bulgari] (10 ianuarie 976 – 15 decembrie 1025) asupra bulgarilor, dar și o serie de scrieri de la mijlocul secolului al XII-lea sau începutul celui de-al XIII-lea aparținând lui Mihail Choniates (cca 1140-1220)⁵⁷.

Pentru plasarea vieții lui Acachie în secolul al XIII-lea mai pledează chiar fragmente din Comentariul său la Canonul cel Mare, unde acesta deplânge în două rânduri starea jalnică a Constantinopolului după jefuirea și ocuparea acestuia de cruciații celei de-a Patra Cruciade în 1204, dar și despre chinurile produse de către „azimiți” [cruciații apuseni romano-catolici] ortodocșilor din capitala Imperiului⁵⁸. Prin intermediul comentariului la troparele Sfântului Andrei Criteanul,

⁵⁶ Marcel Richard, „Le commentaire du Grand Canon d’André de Crète par Acache le Sabäite”, în Marcel Richard, *Opera minora* III, Brepols/Leuven University Press, Turnhout, 1977, pp. 305-306.

⁵⁷ Pentru epoca lui Vasile al II-lea, a se vedea Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 32-49; Michel Kaplan, *Pourquoi Byzance? Un empire de onze siècles*, Gallimard, Paris, 2016, pp. 216-217; Anthony Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 952 A.D. to the First Crusade*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 120-138; Antonia Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta. Eine quellenkritische und literarhistorische Studie*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 2007, p. 66.

⁵⁸ Comentariul lui Acachie Savaitul confirmă această ipoteză. A se vedea Acachie Savaitul, *Canonul de străpungere*, *infra*, p. 116; Acachie Savaitul, *Troparul al 253-lea. Tâlcuire*, *infra*, p. 262. A se vedea și Antonia Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta*, p. 80. Pentru folosirea termenului de „azimiți” cu privire la Creștinătatea apuseană de către bizantini după Patriarhul Fotie (cca 820 - cca 897), a se vedea Henry Chadwick, *East and West. The Making of a Rift in the Church*.

Acachie imploră protecția divină și, mai ales, cea a Maicii Domnului, pentru Constantinopol, iar în comentarea troparelor cântării a 9-a din Canon, Acachie se revoltă asupra stării deplorabile a orașului sub cruciați și, în cheie duhovnicească, consideră că păcatele înmulțite și lipsa de pocăință a bizantinilor sunt cauzele reale pentru urgia și jugul cruciat⁵⁹.

Pornind de la „Viața” celor doi sfinți din Mănăstirea Sumela, dar și din diferite indicii filologice și istorice prezente în cadrul Comentariului acachian, Antonia Giannouli ajunge la concluzia că Acachie a trăit în secolul al XIII-lea și că exegeza acestuia la Canonul cel Mare a fost scrisă între anii 1204 și 1261, fiind probabil bazat pe o sursă mai veche, un alt comentariu, intitulat *Σύνοψις τῶν ἱστοριῶν τῶν τῆς ὀκτατεύχου καὶ τοῦ τετραβασιλείου καὶ τῶν παραλειπομένων*, atribuit greșit Sfântului Ioan Damaschinul, dar care se pare că i-ar aparține tot lui Acachie și care a fost ulterior încorporat în corpul Comentariului acachian⁶⁰ păstrat.

From Apostolic Times until the Council of Florence, Oxford University Press, Oxford, 2004, pp. 153-158; Edward Siecienski, *The Papacy and the Orthodox. The History and the Sources of a Debate*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 219-232. Pentru contextul secolului al XIII-lea, când Acachie își scrie comentariul, a se vedea Ionuț-Alexandru Tudorie, „*Et tenentes frenum equi ipsius ...*” A new approach to the 13th-century relationship between the Byzantine emperor and patriarch”, în Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Johannes Preiser-Kappeler, Vratislav Zervan (editori), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th – 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947-2015)*, Austrian Academy of Sciences Press, Viena, 2017, pp. 31-46.

⁵⁹ Acachie Savaitul, *Troparul al 253-lea. Tâlcuire*, *infra*, p. 265.

⁶⁰ Antonia Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta*, pp. 75, 81-82; Derek Krueger, „The Great Kanon of Andrew of Crete, the Penitential Bible, and the Liturgical Formation of the Self in the Byzantine Dark Age”, în Brouria Bitton-Ashkelony, Lorenzo Perrone (editori), *Between Personal and Institutional Religion. Self, Doctrine, and Practice in Late Antique Eastern Christianity*, Brepols, Turnhout, 2013, p. 58, nota 2, consideră că, deși conține numeroase greșeli, Comentariul lui Acachie Savaitul propune o versiune și o ordine echilibrată a irmoaselor în cadrul Canonului cel Mare, mult mai apropiată de cea a lui Andrei Criteanul.

Comentariul lui Acachie poate fi găsit într-o serie de manuscrise, cum ar fi cel grec cu nr. 268 de la Mănăstirea Dionisiou din Sfântul Munte Athos, datând din 1446 (textul comentariului poate fi găsit la filele 50^v-288^v) împreună cu o altă operă a lui Acachie, o *Viață* a sfinților Barnaba și Sofronie, fondatorii Mănăstirii Sumela din apropierea Trapezuntului⁶¹. Alte trei manuscrise athonite, și anume manuscrisul nr. 336 de la Mănăstirea Iviron (datat în secolul al XIV-lea), manuscrisul nr. 246 de la Mănăstirea Xiropotamu (din secolul al XV-lea) și manuscrisul nr. 312 din Biblioteca Sinodului moscovit (secolul al XIV-lea), conțin în integralitate Comentariul atribuit lui Acachie Savaitul⁶².

Comentariul a mai fost copiat și în alte manuscrise, cum ar fi cel al Societății turce de istorie nr. 91 (în secolul al XVIII-lea), manuscrisul nr. 411 al Bibliotecii Naționale din Atena (tot în secolul al XVIII-lea), manuscrisul nr. 42 al Muzeului Leverdos Kolyva din Atena (datează din secolul al XVII-lea), manuscrisul nr. 225 din Biblioteca Sfântului Mormânt (finalul secolului al XVI-lea) și manuscrisul grec nr. 371 al Bibliotecii Naționale din Paris (scris în 1562)⁶³. Fragmentar, acest comentariu se mai păstrează și în alte două manuscrise, ambele din secolul al XVII-lea, și anume manuscrisul nr. 514 al Metocului Sfântului Mormânt din Constantinopol și în manuscrisul nr. 365 din Biblioteca Sfântului Mormânt din Ierusalim⁶⁴. Din multe puncte de vedere, Comentariul lui Acachie trebuie citit nu doar ca o explicitare a învățămintelor ascetice și a îndemnului spre penitență continuă, ci și ca un text hagiografic, călugărul savait neascunzând niciodată admirația și evlavia pe care o nutrește față de Sfântul Andrei Criteanul.

⁶¹ Marcel Richard, „Le commentaire du Grand Canon d’André de Crète par Acache le Sabaïte”, p. 67.

⁶² Antonia Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta*, p. 83.

⁶³ Marcel Richard, „Le commentaire du Grand Canon d’André de Crète par Acache le Sabaïte”, p. 67.

⁶⁴ *Ibidem*.